

ભારત કિકેટમાં
કિંગ, ફૂટબોલમાં ?

સંઘર્ષનું બીજું
નામ સુનિલ યાદવ

ભુજની હોસ્પિટલ
બની યમનગારી

અભિયાન
NO.1
IRS - 2017

અભિયાન

૧૫ જૂન, ૨૦૧૮

abhiyan.jumegazine.com

₹ ૨૦-૦૦

ગુરુકુલ સમાંતર શિક્ષણ પ્રણાલી બની શકે?

- - અને એક દેખિકોણ ગૃહ - ગુરુકુલનો
- ઉનાળાની આકરી ગરમીમાં નેતાઓની ફિટનેસ યેલેન્જ

મૂવી ટીવી સંજ્ય દાની બાયોપિક - સંજુ

તમारा माटे, तमारी साथे, सतत...

अभियान

१६ जून २०१८

वर्ष: ३४ अंक: ०२ संग्रह अंक: १६७८

प्रबन्धक: एव. भूपत वडोदरिया

तंत्री: तरुण दत्ताएँ

(प्रीराजनी एकेट हेठला समाचार संपादन माटे ज्वाबदार)

सहतंत्री: देवेन्द्र जानी

कोपी एडिटर: हेतुल भड्क, सत्यजित पटेल

मुंजर्ड: लतिका सुमन

अमादावाद: हिंमत कातरिया, नरेश मकवाणा, हेतुल राव

भुज: सुचिता बोधाणी कुरन

किष्टेटिव डायरेक्टर: भौमिक चावडा

रिजिस्टर्ड ऑफिस: समभाव हाउस, चीफ जल्स बंगलोनी सामे, बोडकटेव,

अमादावाद-३८० ०१५

फोन: २६८७ ३८९४, २६८७ ३८९६, २६८७ ३८९७

फैक्स: २६८७ ३८२२

मुंजर्ड कार्यालय: समभाव मीडिया लिमिटेड, २०२, हिंद राजस्थान बिलिंग, दादा साहेब क्षालके रोड, दादर (पूर्व) मुंबई-४०००१४.

वाचकोना प्रतिलिपि: abhiyaan@sambhaav.com

वेबसाइट: www.abhiyaanmagazine.com

वार्षिक लापाजम: देशमां रु. ६५०/-

Foreign Subscription: Rs. 5750 (Air Mail)

संकरुपिता:

०९६ २६८७३८९४-९५-९६, ०२२ २८६९८९६६

circulation@sambhaav.com

Marketing

Mumbai: Ph.: 022-2868 9144, 2414 9144

Ahmedabad: Ph: 079-2687 3914/16/17

Delhi: Ph: 011 - 2371 8171

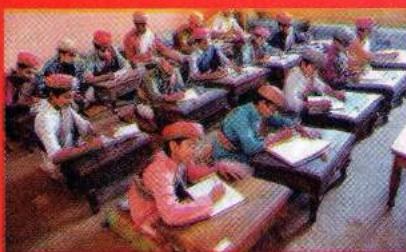
marketing@sambhaav.com

मुद्रक अने प्रकाशक विजय पर्सी

समभाव मीडिया लिमिटेड वर्ती हाईस्कैन प्रा.लि., हाईस्कैन एसेटेट, सरभेज-बावળा हाईवे, यांगोदर, अमादावाद-३८२ २१३, खाते छाव्यु अने अभियान हाउस, ४ एे/बी, गवनमेन्ट इन्डस्ट्रीज एसेटेट, चारकोप, कांडिवली (एसेट), मुंबई - ४०७ खातेथी प्रक्षिप्त कर्तुं.

अनुक्रम

२५

गुरुकुलम् : समांतर शिक्षण प्रणाली विकासाववा प्रयास

एक काळे भारतीय शिक्षण पद्धति नालंदा, तक्षशिला, वल्लभी अने विक्रमशिला जैवां गुरुकुलोने कारणे विश्वविद्यात रही है। विविध देशाना राजकुमारो अहीं विद्याभ्यास माटे कतार लगावता हुवा। हवे इच्छी गुरुकुलम्ना नामे नवी शिक्षण प्रणाली विकासाववा ना प्रयास शङ् थया छे। नवा संदर्भ अने नवा माहोत्तमां गुरुकुल पद्धतिनी शिक्षण प्रणालीने जुहंत करवाना प्रयास सङ्ग थशे?

२३ नवजात शिशुओनां भोत अदाणी होस्पिटल विवादमां

३६ भारत: किकेटमां किंग, पण कूटबोलमां?

४४ कोटेश्वरमां पाकिस्तानी बोटनो जावडो

२० उनाहानी आकरी गरमीमां नेताओनी फिटनेस चेलेज

४० शिक्षणानी धगश अने संघर्षनुं नाम सुनिल यादव

५० मातृभाषानो वारसो जागवी रही छे प्रतिलिपि...

त्रिमासी रोल

४८ मार्केट
रिसर्च
ऐनालिस्ट:
उत्तम
कारकिर्दी

नियमित कोलम

०४ पंचामृत

११ तिकडम

२१ चर्निंग धाट

३३ हृदयकुंज

४५ उसता रहेजे राज

५७ नवलकथा

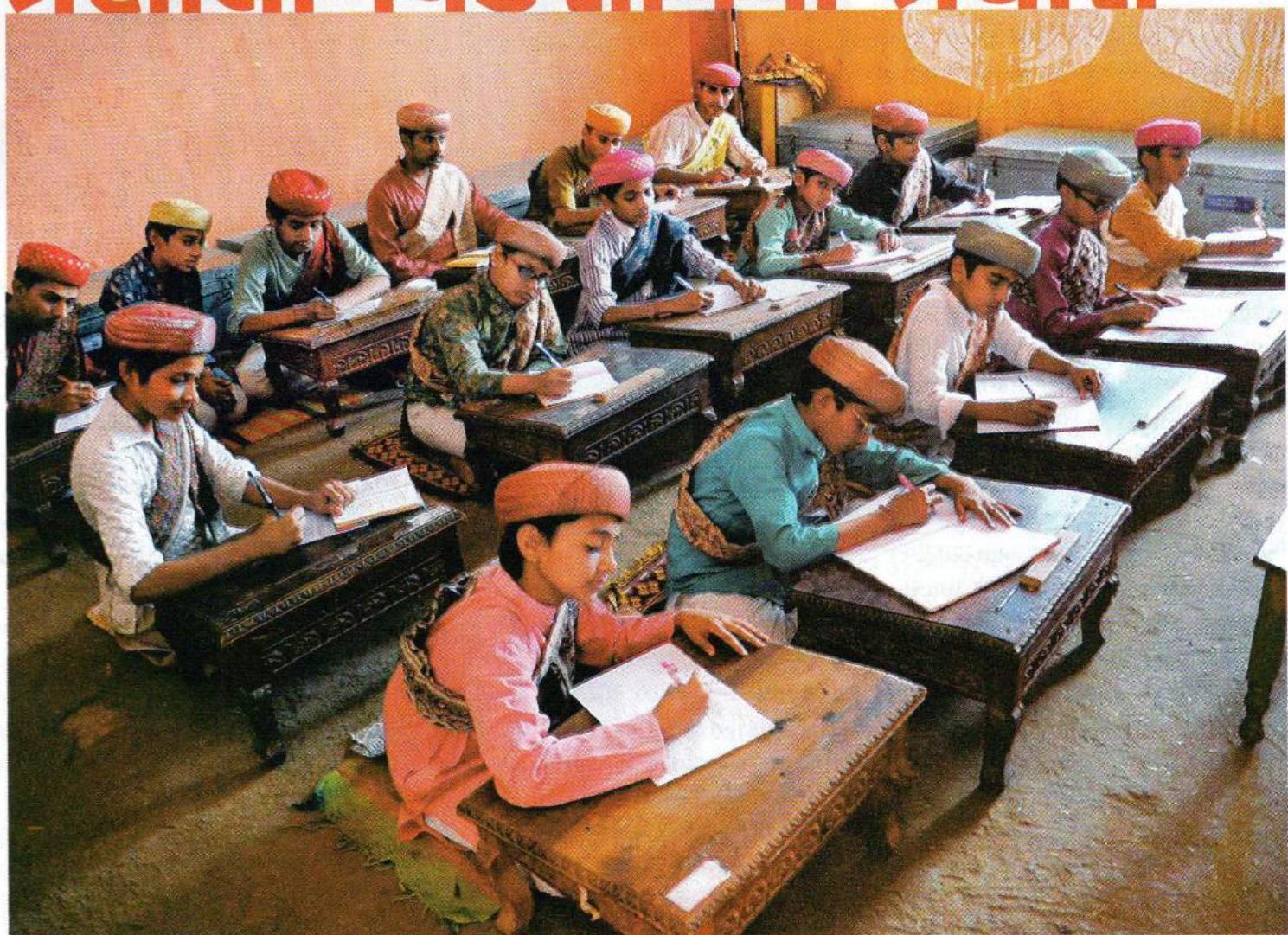
संपादकीय

ગુરુકુલ : પ્રાચીન
મોંડેલ, અર્વાચીન સ્વરૂપ

શની ભાવિ પેટ્રીના ઘડતરનું કાર્ય શિક્ષણના માધ્યમથી જ થઈ શકે. આપણી કમનસીબી એવી રહી કે સ્વાતંશ્ય પ્રાપ્તિ પછી શિક્ષણના માળખાને દેશની જરૂરિયાતને અનુરૂપ નવો ઓપ આપી શક્યા નહીં. આપણા પાઠ્યપુસ્તકો અને તેમાંની વિગતો પણ મહદુંશે ખિટિશ શાસનના સમયની રહી. તેમાં આવશ્યક ફેરફાર થયા નહીં. સ્વાતંશ્ય પ્રાપ્તિ પછી તેના મટ્યે પૂર્તાં દ્વારા આપી શકાયું નહીં તેનું એક કારણ દેશ વિભાજનને કારણે સર્જયેલી અનેક જટિલ સમસ્યાઓમાં સરકાર અને તંત્રનું સમગ્ર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત થયેલું હતું, પરંતુ એ સમસ્યાઓ હળવી બન્યા પછીના વર્ષોમાં પણ દેશના શૈક્ષણિક માળખાની નવરચયાની વિશામાં વિચાર થયો નહીં. પરિણામે એ જ માળખું અને એ જ શિક્ષણ વ્યવસ્થા આજ સુધી ચાલી આવી છે. આ વ્યવસ્થાની જરૂર એવી છે કે ધિતિહાસ કે વિજાનનાં અનેક તથ્યો નવાં સંશોધનો પછી બદલાયા હોવા છતાં આપણા પાઠ્યપુસ્તકો જૂની વાતોનું જ રટણ વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવે છે. શિક્ષણ વ્યવસ્થામાં આવી જરૂર ઘાતક નિવંડે છે. દેશના નવા નાગરિકો કેવા તૈયાર કરવા છે એ વિશે સ્પષ્ટ દિશા-દર્શન ન હોય ત્યારે શિક્ષણ પૂર્વી કર્યા બાદ જે ફાલ તૈયાર થાય તે સમસ્યા રૂપ બને એવી સંભાવના રહે. બનનું જોઈએ એવું કે નવા શિક્ષિત યુવાનો દેશની સમસ્યાના ઉકેલના કામે લાગે. આપણું શિક્ષણ તો નાગરિકોને તેના નાગરિક તરીકેના વ્યવહાર અને કર્તવ્યો શિખવામાં પણ નિષ્ફળ નિવકૃત્યું છે, પરંતુ શિક્ષણની નિષ્ફળતાની કથા કરવાથી કશું વળે તેમ નથી. જરૂરિયાત અનુસંધાનની જનની છે, એવું કહેવાય છે. એ હિસાબે હવે ટેક્નોલોજીના વિકાસની સાથે શિક્ષણમાં અને શિક્ષણ-તંત્રમાં પણ અનિવાર્ય બદલાવ થયા લાગ્યો છે, એ સારી બાબત છે. અલબર્ટ, દેશમાં સ્વાતંશ્ય સંગ્રહાનું દરમિયાન અને ત્યાર પછીના વર્ષોમાં પણ શિક્ષણમાં કેટલાક પ્રયોગો થયા. એનો વ્યાપ વિસ્તાર ન થયો એ આપણી કરુણતા ગણાય. જેમ કે અમદાવાદમાં ગાંધીજી દ્વારા ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરવામાં આવી. ખિટિશ શાસનના સમયથી ત્યાં સ્થાને શિક્ષણ અપાય છે. ગાંધીજીના આદર્શને અનુસરીને એ એક આગામી ચુનિવર્સિટી બની રહી. આજે પણ વિદ્યાપીઠના શિક્ષણનું અનેવું મૂલ્ય અને મહત્વ છે, પરંતુ એ ધૈક્યિક શિક્ષણ વ્યવસ્થા ન બની. એવાં નવાં મોડેલ પણ તૈયાર ન થયાં. એ જ રીતે મનુભાઈ પંચોળી દ્વારા સ્થાપિત દક્ષિણામૂર્તિનું શિક્ષણ પણ સુખ્યાત છે. એ સંસ્થા પણ એક અનોખો પ્રયોગ બની રહી, પરંતુ તેના વ્યાપ કે વિસ્તારનો વિચાર ન થયો. સરકારોએ પણ રાજ્યના શિક્ષણમાં આ શિક્ષણ સંસ્થાઓની સારી બાબતોને આવરી લેવા પ્રયાસ ન કર્યો. વ્યક્તિગત ધોરણે આવા પ્રયોગો થતા રહ્યા છે. છેલ્લા કેટલાક સમયથી દેશમાં ગુરુકુલના મોડેલને આદર્શ ગણીને નવેસરથી ગુરુકુલ મણાલીના શિક્ષણ માટે પ્રયાસો હાથ ધરાયા છે. વિવિધ રાજ્યોમાં વિવિધ સંસ્થાઓ દ્વારા કરાયેલા આ પ્રયાસોની સમીક્ષા કરીને તેને વ્યાપક તરફે દેશવ્યાપી ધોરણે વિસ્તારવા માટે ગુરુકુલ સંસ્થાઓનું સંમેલન ગત દિવસોમાં ઉજાણીનું થયું તેના અનુસંધાનમાં આ અંકની કવર સ્ટોરી શિક્ષણના એક નવા વિચારનો પરિણામ આપે છે.

editor@sambhaav.com

ਗੁਰੂਕੁਲਮ੍ : ਸਮਾਂਤਰ ਸ਼ਿਕਾਇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਾਵਾ ਪ੍ਰਯਾਸ

ਅਕ ਕਾਲੇ ਭਾਰਤੀਯ ਸ਼ਿਕਾਇ ਪਦੜਤਿ ਨਾਲੰਦਾ, ਤਕਥਿਲਾ, ਵਲਲਭੀ ਅਨੇ ਵਿਕਮਥਿਲਾ ਜੇਵਾਂ ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਨੇ ਕਾਰਣੇ ਵਿਸ਼ਵਿਖਿਆਤ ਰਹੀ ਹਨ। ਵਿਖਿਧ ਦੇਸ਼ਨਾ ਰਾਜਕੁਮਾਰੋਂ ਅਛੀਂ ਵਿਧਾਭਿਆਸ ਮਾਟੇ ਕਤਾਰ ਲਗਾਵਤਾ ਹਿੱਤਾ। ਆ ਦੇਸ਼ਨਾਂ ਗੁਰੂਕੁਲਾਂ ਮਾਂ ਛਜਾਰੋਂ ਆਚਾਰ੍ਯਾਂ ਲਾਖੋਂ ਵਿਧਾਥੀਓਨੁੰ ੧੬ ਵਿਧਾ ਅਨੇ ੬੪ ਕਣਾਓਂ ਥਕੀ ਸਵਾਂਗੀ ਬਡਤਰ ਕਰੀ ਰਹਿਆ ਹਿੱਤਾ। ਦੱਕੇ ਗਾਮਦਾਂਓਭਾਂ ਰਹੇਲੀ ਪਾਠਸਾਲਾਓਭਾਂ ਲੋਕਾਨੇ ਜੁਵਨ ਉਪਯੋਗੀ ਸ਼ਿਕਾਇ ਅਪਾਤੁੰ ਹਿੱਤੁੰ। ਹਿੱਵੇਂ ਫ਼ਰੀਦ ਗੁਰੂਕੁਲਮ੍ਨਾ ਨਾਮੇ ਨਵੀਂ ਸ਼ਿਕਾਇ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਕਸਾਵਾਨਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਸ਼ਾਝ ਥਿਆ ਛੇ। ਨਵਾਂ ਸੰਦਰਭ ਅਨੇ ਨਵਾਂ ਮਾਹੀਲਭਾਂ ਗੁਰੂਕੁਲ ਪਦੜਤਿਨੀ ਸ਼ਿਕਾਇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਨੇ ਜੁਵਨਤ ਕਰਵਾਨਾ ਪ੍ਰਯਾਸ ਸਫ਼ਰ ਥਿੱਹੇ?

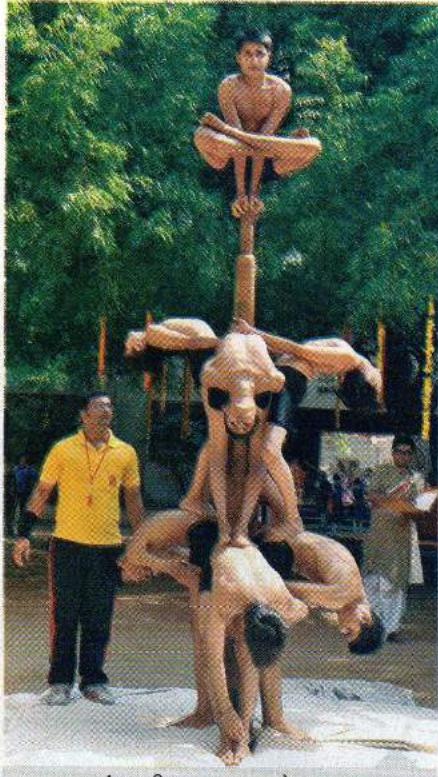
himmat.kataria@sambhaav.com

એક મહિના પૂર્વે ઉજજૈનના મહર્ષિ ચાંદીપણ રાખ્રીય વેદ વિદ્યા પ્રતિષ્ઠાનમાં આંતરરાષ્ટ્રીય વિરાટ ગુરુકુલ સંમેલન ભરાયું હતું. આ સંમેલનમાં ૮૦૦ કરતાં વધુ ગુરુકુલના પ્રતિનિધિઓ હાજર રહ્યા હતા. સંમેલનમાં હાજર કુલ ૩૫૦૦ લોકોમાંથી ૭૦૦ જેટલા લોકો તો આધુનિક શિક્ષણ પદ્ધતિ સાથે જોડાયેલા હતા. ભૂતાન, ભ્યાનમાર, થાઈલેન્ડ, જાપાન, હુબ્ઝ, કેનેડા, સિંગાપુર વગેરે દેશોમાંથી ૮૫ જેટલા પ્રતિનિધિઓએ સંમેલનમાં ભાગ લીધો હતો. આ દેશોમાંથી આવેલા કેટલાક ગુરુકુલ ચલાવતાં નથી, પણ ચલાવવા માંગે છે. ઇન્દોનેશ્યાનાની સરકારે તો ૧૫ ગુરુકુલ ખોલવાની જાહેરાત કરીને વિદ્યાન આચાર્યાની માગણી કરી છે. ભારતીય શિક્ષણ મંડળના સંગઠન મંત્રી મુકુલ કાનિટકરના કહેવા પ્રમાણે, આ સિવાય મોરેશ્યસ, સાઉથ આફિકા, વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, ટ્રિનિદાડમાંથી ગુરુકુલ ખોલવાની માગ છે. આ સંમેલન બાદ હુનિયામાં ફરીથી ગુરુકુલ શિક્ષણની મુખ્ય ધારા બનવાની સંભાવનાઓ જોવાઈ રહી છે. જેમ યોગની આંતરરાષ્ટ્રીય સરે છબી બની તેમ ગુરુકુલ શિક્ષણ પણ પુનઃપ્રસ્થાપિત થશે.

ઉજજૈનમાં ભરાયેલા વિરાટ આંતરરાષ્ટ્રીય ગુરુકુલ સંમેલન પદ્ધી વર્તમાન શિક્ષણ પ્રથમાં સુધારાની કેટલીક આશાઓ જન્મી છે. આ સંમેલનમાં હાજર શીર્ષસ્થ લોકો અને તેમના સંભાષણ ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ થયું છે કે દેશભરમાં નવાં ગુરુકુલો બનશે, વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીમાં ગુરુકુલોનો પ્રભાવ વધશે અને લોકોનો ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલી ઉપર ભરોસો બેસે એ પ્રકારે આ શિક્ષણ પ્રણાલીનું બ્રાન્ડિંગ થશે.

ગુરુકુલની વાત કરતાં આપણા મનમાં પહેલો સવાલ એ થાય છે કે તો શું આવા ગુરુકુલમાં ભણીને બાળકો માત્ર કર્મકાંડ જ કરશે? ના, આ ગુરુકુલોને આધુનિક યુગને અનુકૂળ બનાવાશે. તેમાં બાળકોને સંસ્કૃત, વેદ-વેદાંગનો અભ્યાસ કરવાની સાથે કોમ્પ્યુટર વગેરેનું યંત્રવિજ્ઞાન પણ ભણાવાશે. કાનિટકર કહે છે, ‘ભવિષ્યમાં અમારું સ્વખ આઈઆઈટી ગુરુકુલનું છે, જે પૂરું થશે.’

વિરાટ ગુરુકુલમ્ય સંમેલનમાં પરસ્પર વિમર્શથી ગુરુકુલોએ એકબીજાની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિઓ શીખી. આપણે આધુનિક શિક્ષણ

ગુરુકુલમાં શરીર, મન અને આત્મા અર્થોયાના વિકાસ ઉપર દ્વારા અપાય છે

પ્રણાલીને પગલે ચાલીને ઉત્તરોત્તર નેતિક હીન સમાજ બનાવી રહ્યા છીએ. વર્તમાનમાં નેતિક શિક્ષણ ન અપાતું હોવાથી સમાજમાં અપરાધ અને હિસા વધી રહ્યા છે. મેંકોલે શિક્ષણાં પરિણામોથી હવે આપણે સારી પેઠે અવગત થઈ ગયા છીએ. ગુરુકુણ પ્રણાલી સમાજને આદર્શ જીવન પદ્ધતિ તરફ દોરવાનું કામ કરે છે. હવે એ સમય આવી ગયો છે કે યોગની જેમ વિશ્વ ગુરુકુણનું મહત્વ સમજે અને ભારત તેનો માર્ગદર્શક બને. દુનિયાભરમાંથી માત્ર વેદ-ગ્રંથના અધ્યયન માટે વર્ષે ૨ હજાર લોકો ભારતમાં આવે છે. દુનિયાના ધાર્ણા દેશો પોતાના દેશમાં ગુરુકુલોની સ્થાપના કરવા માગે છે. ભારત આગેવાની લે તો આખી દુનિયામાં ગુરુકુલો ખૂલ્લી શકે છે.

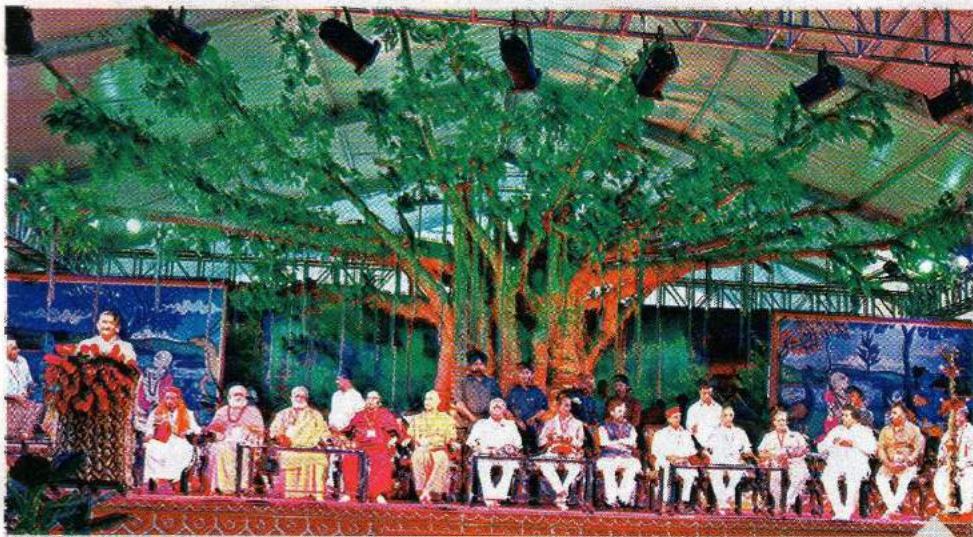
ગુરુકુલમ્ય શિક્ષણ પદ્ધતિ એટલે આખા દેશમાં એક સમાજનું શિક્ષણ એવું નથી. આઈઆઈએમ, આઈઆઈટીની જેમ વિવિધ ગુરુકુલ પોતાની એક્સપર્ટાઈઝ પ્રમાણે શિક્ષણ આપે. જેમ કે કોઈ ગુરુકુલ માત્ર વેદ અને શાસ્ત્રોના અધ્યયન અને સંશોધન ઉપર જ કામ કરે છે તો અન્ય કોઈ સંગીત,

નૃત્ય જેવી કલાઓનું શિક્ષણ આપે છે. કોઈ ન્યાય વિશારદો તૈયાર કરે છે તો કોઈ કુશળ ગાણિતકો. કોઈ ૧૬ વિદ્યા પૈકી કેટલીક શીખવતાં હોય તો કોઈ ૬૪ કલાઓ પૈકી કેટલીક શીખવે. વિદ્યાર્થીઓ મોટા થઈને પોતાની રસ-રુચિ પ્રમાણેના ગુરુકુલમાં પ્રવેશ મેળવે અથવા જે-તે ગુરુકુલ વિદ્યાર્થીની પ્રતિભા પ્રમાણે તેમને અનુરૂપ ગુરુકુલમાં પ્રવેશ આપાવી હે.

આજકાલ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયેની કલ્યાણ જ સમાજ થઈ ગઈ છે. કેમ કે મુક્તિ અપાવતી શિક્ષા સ્વયં મુક્ત નથી. આજનું શિક્ષણ મહત્વ સરકાર કે વેપારીઓના હાથમાં છે. પુરાતન કાળના ગુરુકુલો આ બધાથી નિરપેક્ષ રહ્યા છે અને સમાજ પોષિત રહ્યા છે. ગુરુકુલો સમાજ પોષિત, આચાર્ય કેન્દ્રિત, સરકાર નિરપેક્ષ, પુસ્તક નિરપેક્ષ અને વર્ગ ખંડ નિરપેક્ષ રહ્યા છે.

દેશમાં અત્યારે કુલ કેટલાં ગુરુકુલો છે અને તેમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરી રહ્યા છે? પ્રશ્નના જવાબમાં ભારતીય શિક્ષણ મંડળના ગુરુકુલ પ્રકલ્યાન પ્રમુખ અને સાબરમતી ગુરુકુલમના પ્રધાનાચાર્ય દીપક કોઈચાલા કહે છે, ‘અમારો લગભગ ૧૨૦૦ ગુરુકુલો સાથે સંપર્ક થયો છે. આ ગુરુકુલોમાં કયાંય ૧૦૦ વિદ્યાર્થી તો કયાંય ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓ છે. એકાદબે શિક્ષક અને એકાદબે વિદ્યાર્થીઓવાળા ગુરુકુલોને પણ જોડી દેવામાં આવે તો ભારતમાં લગભગ ૪૦૦૦ ગુરુકુલો છે. નેપાળમાં ૨૫૦ જેટલાં ગુરુકુલ છે. વિકમ સંવત ૨૦૪૯ સુધી નેપાળના મુખ્ય શિક્ષણ પ્રવાહમાં ગુરુકુલ શિક્ષણ પણ હતું. ભૂતાન અને ભ્યાનમારમાં પણ કેટલાં ગુરુકુલ છે. ઇન્દોનેશ્યામાં ચાલતાં ગુરુકુલોને ઇસ્કૂલિંગ કહે છે. ભારત સહિત દુનિયાભરમાં બૌદ્ધ ધર્મના ગુરુકુલ કામ કરે છે. તેમની પરંપરા પણ ભારતીય ગુરુકુલ જેવી જ છે.’

વિરાટ ગુરુકુલ સંમેલનની પરિકલ્યાન મુકુલ કાનિટકરની જ હતી. વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં ખામી અને તેમાં સુધાર વિશે વાત કરતાં કાનિટકર કહે છે, ‘આજે આપણે સ્વતંત્ર છીએ, પણ તંત્ર વિદેશી અપનાવવામાં આવી રહ્યું છે. જ્યાં સુધી તંત્ર આપણું નહીં અપનાવાય ત્યાં સુધી આપણે વાસ્તવમાં સ્વતંત્ર નહીં થઈ શકીએ. વર્તમાન શિક્ષણ

ઉજાજેનમાં વિરાટ આંતરરાષ્ટ્રીય ગુરુકુલ સંમેલનમાં કેટલાક મહિયના નિષ્ઠયો લેવાયા

પ્રથા એક ફેકટરીની જેમ કામ કરે છે. તેનાથી વ્યક્તિત્વ વિકાસ યોગ્ય રીતે થતો નથી. આજના યુવાનો સફળતા પાછળ ભાગે છે, જીવનને સાર્થક બનાવવાની તેમની દ્રષ્ટિ વિકસની નથી. આજે વિદ્યાર્થીઓને વૈકલ્પિક, બહુ વૈકલ્પિક વગેરે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે, પણ જીવનના આધાર રૂપ અને જીવન સાથે જોડાયેલા પ્રશ્નો તેમાં હોતા નથી. જીવિકા સાથે જીવનનું પણ શિક્ષણ મળવું જરૂરી છે. ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રથા જ તેનો ઉકેલ છે. શિક્ષણ પ્રથા સરકાર દ્વારા નહીં, પણ સમાજ દ્વારા પોષિત બનાવવી પડશે. કૃષ્ણ હોય કે સુદામા, બધા માટે શિક્ષણ નિઃશુલ્ક હોવું જોઈએ અને આ માટે શિક્ષણને સામાજિક કાર્ય સમજીને સમાજના લોકો કામ કરે તે જરૂરી છે.

આ સંમેલનથી બીજો ફાયદો એ થયો કે દેશમાં સંચાલિત ગુરુકુલોને પરસ્પરની જ્ઞાનકારી નથી. અલગ-અલગ રીતે ચાલતાં ગુરુકુલોને એક મંચ ઉપર લાવવા અને ગુરુકુલોની આધુનિક સમય પ્રમાણે શિક્ષણ પદ્ધતિ તૈયાર કરવા, સંમેલન તેમને યોગ્ય માર્ગદર્શન માટેનું બન્યું છે.

ભારતીય શિક્ષણ મંડળ શિક્ષણ ક્ષેત્રે કામ કરતી સ્વયંસેવી સંસ્થા છે. કાનિટકરના કહેવા

પ્રમાણે, ગુરુકુલને લઈને ભારતીય શિક્ષણ મંડળ ત્રણ સ્તરે કામ કરી રહ્યું છે. પહેલી યોજના અંતર્ગત નવા ગુરુકુલોની માર્ગદર્શિકા તૈયાર કરવામાં આવશે. તેનાથી જે લોકો ગુરુકુલ ખોલવા માગે છે તેમના માટે યોગ્ય અને જરૂરી માર્ગદર્શન મળી રહેશે. બીજી યોજના છે દેશભરમાં ૫૦૦ કરતાં વધુ આચાર્યોને તૈયાર કરવા. આ માટે યોગક્ષેમ નિધિની યોજનાનો પ્રસ્તાવ મુક્યો છે. ત્રીજી યોજના છે દેશમાં વધુ 'ને વધુ યુગાનુકુલ ગુરુકુલોનું નિર્માણ કરવું.

ગુરુકુલો દેશમાં સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતિની દરકાર લેવાનું મોટું માધ્યમ છે. ગુરુકુલ શિક્ષણની વ્યવસ્થા દરેક જિલ્લામાં હોવી જોઈએ અને તેમાં સમાજના દરેક વર્ગના લોકો સામેલ હોવા જોઈએ. ડૉ. મોહન ભાગવતે કહ્યું હતું કે, 'શિક્ષણ સ્વતંત્ર અને સમાજ આધારિત હોવું જોઈએ. સરકાર તેને પોષે અને બાધાઓને દૂર કરવાનું કામ કરે, પરંતુ સમાજે સરકાર પાસેથી અપેક્ષા ન રાખવી એ જ શ્રેષ્ઠ વ્યવસ્થા છે.' ગોવિંદેવ ગિરીએ બીજી આજાઈ પર ભાર મૂકતા કહ્યું હતું કે, મેકોલેના શિક્ષણમાંથી દેશને આજાદ કરવવા બીજી કાંતિની જરૂર છે. અધ્યારમી

ગુરુકુલમાં શિક્ષણ પદ્ધતિ એટલે આખા દેશમાં એક સમાજનું શિક્ષણ એવું નથી. આઈઆઈએમ, આઇઆઈટીની જેમ વિવિધ ગુરુકુલ પોતાની એક્સપર્ટાઇઝ પ્રમાણે શિક્ષણ આપે

સદીમાં આપણી પૂર્વની શિક્ષણ મ્રણાલીને બદલી દેવામાં આવી. અંગ્રેજીએ ભારતને સાક્ષર બનાવ્યો પણ સુશીકૃત નથી બનાવ્યો. રાહુલ ભદ્રાંતે બોધીએ કહ્યું કે, પ્રાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિને કારણે જ બુદ્ધ કરેલા ધર્મનો પ્રચાર આજે ૧૨૦ દેશોમાં ફેલાઈને પણ પતાકા લહેરાવી રહ્યો છે. સંમેલનના સમાપનમાં દેશમાં ગુરુકુલ શિક્ષણ પદ્ધતિ સ્થાપિત કરવા આડે આવતી બાધાઓ દૂર કરવા માટે કેન્દ્ર સરકારને અપેક્ષા પત્ર મોકલવાની વાત થઈ. આખરમાં બધાએ મંથનના નિર્જર્ખ રૂપ આ ૧૦ સંકલ્પો લીધા: ગુરુકુલ શિક્ષણ મ્રણાલીને પ્રોત્સાહન આપવા મન, વચન અને કર્મથી પ્રયત્ન કરીશું, પોતાપોતાના વિસ્તારમાં સંચાલિત ગુરુકુલોને સ્વાવલંબી અને સમાજ સંચાલિત બનાવવામાં યોગદાન આપીશું, ગુરુકુણ શિક્ષણને સમયને અનુરૂપ બનાવીશું, આધુનિક શિક્ષણ સંસ્થાનોમાં ગુરુકુલ શિક્ષણનાં તત્ત્વોને સામેલ કરવાના પ્રયત્નો કરીશું, નવા ગુરુકુલો સ્થાપના માટે ઉદાર હાથે દાન આપીશું, પોતાનાં બાળકોના સર્વીંગી વિકાસ માટે ગુરુકુલમાં દાખલ કરાવીશું વગેરે.

ઉજાજેન સંમેલનના અંતે દેશભરના ગુરુકુલોના અનુભવમાંથી પ્રેરણ લઈને રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘ સમગ્ર દેશમાં આવા લાખો ગુરુકુલોની સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે. તેનું અલગથી શિક્ષણ બોર્ડ સરકારી સ્તરે પણ બને અને તેમાં મેકોલેનું શિક્ષણ ન ભણે તેની તકેદારી રાખવામાં આવી રહી છે.

ભારતમાં ગુરુકુલનો યુગ પુનઃ ચાલુ થાય એવી આશા ભારતીય શિક્ષણ મંડળના સંગઠન મંત્રી મુકુલ કાનિટકરે જગાવી છે. તેઓ આ દિશામાં ભારે પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. તેમણે કહ્યું કે, ગુરુકુલોનો આધાર આચાર્ય છે અને ભારતીય શિક્ષણ મંડળ આચાર્યોને તૈયાર કરવા માટે વિધિવત્ત કેન્દ્રો બનાવશે. ભારતીય શિક્ષણ મંડળ ૪૦૦ આધુનિક આચાર્યો તૈયાર કરશે અને એ માટે ૧૫૦ કરોડ રૂપિયાનું ફંડ એકત્ર કરવામાં આવી રહ્યું છે.

એક કાળે દુનિયાભરના લોકો ભારતના ગુરુકુલમાં શિક્ષણ મેળવવા આવતા હતા. આ સ્થિતિ ૧૮૨૭ સુધી ચાલી. ૧૮૨૭માં અંગ્રેજ અધિકારી થોમસ મુનરોએ સર્વેક્ષણમાં લખે છે કે ભારતમાં ૧૦૦ ટકા સાક્ષરતા છે અને તેમાંથી ૭૬ ટકા પૂર્ણ રૂપે શિક્ષિત છે.

એનું કારણ એ હતું કે શિક્ષણ શાસન પર આધ્યારિત નહીં, પણ સમાજ પર આધ્યારિત હતું. ભારતમાં લાખોની સંખ્યામાં ગુરુકુલ હતાં, જેમાં અલગ-અલગ વિદ્યાઓના વિદ્યાન તૈયાર કરવામાં આવતા હતા. ૧૧૮૫માં મુઘલ આકાંતા જિલ્લાએ નાલંદા વિદ્યાપીઠને સંગ્રહાવી દીધી અને એ સાથે ગુરુકુલ પદ્ધતિ કીંચ થતી ચાલી. એ પછી આજે, ૧૨૦૦ વર્ષ બાદ આંતરરાષ્ટ્રીય ગુરુકુલનું આયોજન થયું. આ સંમેલનમાં આવા જ ગુરુકુલની પરિકલ્પના કરાઈ હતી. અમદાવાદના સાબરમતી ગુરુકુલમું (હે મંદ્રાચાર્ય સંસ્કૃત પાઠશાળા), પુણેના મહાર્ષિ વેદ વ્યાસ પ્રતિજ્ઞાન, સમરસતા ગુરુકુલ, કષ્ણાટકના વૈદ વિજ્ઞાન ગુરુકુલ, બંગલુરુના નિત્યાનંદ ગુરુકુલમું વગેરે આ સંમેલનની પ્રેરણા રૂપ હતા.

નમૂના રૂપ એવા અમદાવાદના સાબરમતી ગુરુકુલમુની પ્રવૃત્તિઓને સમજીએ તો આ ગુરુકુલમું અત્યારે ૮૦ વિદ્યાર્થીને ૧૦૦ શિક્ષકો વિદ્યાભ્યાસ કરાવે છે. ૧૪ વિદ્યા અને ૬૪ કલામાંથી ઘણી અહીં શીખવવામાં આવે છે. ગુરુકુલની ગૌશાળામાં ૬૦ ગાયો છે. ગાયોનું ધારોણું દૂધ બાળકોને પિવડાવવામાં આવે છે. વલોણાનું ધી ખવડાવવામાં આવે છે. આધુર્યેદમાં માત્ર તલ અને સરસવના તેલને જ ખાદ્ય ગરુદ્યા હોઈ અહીં માત્ર તલના તેલનો જ ઉપયોગ થાય છે. રસોઈ લાકડાના ચૂલે બને છે. મીઠું નથી વપરાતું, પણ સિંધાલૂણ વપરાય છે. રસોઈમાં વપરાતી તમામ વસ્તુ ઓર્ગેનિક હોય તેવો આગ્રહ રખાય છે. ગુરુકુલમું ૧ લાખ લિટરનો ભૂગર્ભ ટાંકો છે જેમાં વિશેષ નક્ષત્રમાં વરસેલા પાણીનો જ સંગ્રહ થાય છે. શિક્ષણનો વ્યાપાર ન થાય એ સિદ્ધાંત ઉપર ચાલતાં આ ગુરુકુલમું શિક્ષણ સાવ નિઃશુલ્ક છે. આ ગુરુકુલમું જીણી-જીણી બાબતોની ચીવટ રખાય છે.

એ પછી મળતાં પરિણામોની વાત કરીએ તો, આ ગુરુકુલમુનો વિદ્યાર્થી તુધાર

‘દેશના તમામ પ્રણોનું નિરાકરણ ગુરુકુલ શિક્ષામાં છે’

ઉત્તમભાઈ શાહ, સ્થાપક
કુલપતિ, સાબરમતી ગુરુકુલમાં

સાબરમતી ગુરુકુલમના સ્થાપક કુલપતિ ઉત્તમભાઈ શાહ સાથે થયેલા વાતલાપના અંશો: તમે અહીં નિઃશુલ્ક શિક્ષણ આપો છો, બધાં નવાં ગુરુકુલોમાં નિઃશુલ્ક શિક્ષણનો નિયમ પણાય છે?

નિઃશુલ્ક શિક્ષણ એ શ્રેષ્ઠ વિકલ્પ છે. પૈસા લઈને પણ આ શિક્ષણ આપવું તે મફત મેકોલે શિક્ષણ કરતાં પણ સારું છે. નવાં ગુરુકુલોની પ્રોફેશનલ થઈ જવાની ભીતિ કેટલી રહે છે?

તે ગુરુકુલો પ્રોફેશનલ થઈને પણ આ શિક્ષણ મળતું હોય તો નુકસાન કરતાં વધું નશો છે.

મેકોલેનું જ ભણાવે છે અને નામ ગુરુકુલ રાખે છે તેમને તમે શું કહેશો?

મેકોલે ભણાવે છે તેમાંનો મોટો વર્ગ તો આવું બધું ખોટું કરવાનું જ શીખ્યો છે. કોઈએ આસામાં સેન્ટ મેરી ગુરુકુલ ચાલુ કર્યું છે. સ્કૂલો સાથે ગુરુકુલનાં નામો જોડાવાનું ચાલુ થઈ ગયું છે. એ તો થશે જ. એ માટે વાલીઓએ જાગૃત થાવું પડે અને પોતે જે ગુરુકુલમાં પોતાના બાળકોને ભણાવા મુકે તે ગુરુકુલના શિક્ષણની તપાસ કરવી જોઈએ.

શું ભણે તો ગુરુકુલ કહેવાય?

કૈન શાસ્ત્રોમાં દ૪-૭૨ કળાઓ બતાવી છે. એવી રીતે સનાતન વેદોમાં ૧૪ વિદ્યા અને દ૪ કળાઓ બતાવી છે. એ કળાના પાચા ઉપર વર્તમાનમાં આવશ્યક હોય તેવા અંગેજુ, કોમ્પ્યુટર જેવા વિષયો ભણાવે તે ગુરુકુલ ગણવું. દ૪-૭૨ કળાઓ શિક્ષણનો ખજાનો છે. એ કળામાં જેટલી મહારત હાંસલ કરે એટલો એ વ્યક્તિ દુનિયામાં આગળ હશે. દ૪ કળાઓમાં પ્રવીણ થાવું એ તો લગભગ અશક્ય છે, પણ અનેમાંની ૫-૭ કળાઓ પણ હસ્તગત કરી લે તો એ વિશ્વનો શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ બની જાય તેમ છે.

૭૪ કળાઓમાં તમે શિક્ષણ માટેની કળાઓની પસંદગી કેવી રીતે કરો છો?

અત્યારના સમય પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓ માટે વિશેષ અગત્યની એવી કળાઓ અલગ તારવી છે. અમે વિદ્યાર્થીઓની રસ, રૂચિ બેદિને તેને તે વિષયમાં કેળવીએ છીએ.

ગુરુકુલમું વિદ્યાર્થીઓ દીઠ શિક્ષકોનું પ્રમાણ કેટલું છે?

એ વર્ષ પહેલાં ૮૦ વિદ્યાર્થીઓ દીઠ ૧૨૦ ગુરુજી આવતા હતા.

અહીં કેટલાં વર્ષના વિદ્યાર્થીને પ્રવેશ મળે છે અને કેટલાં વર્ષ સુધી શિક્ષણ આપાય છે?

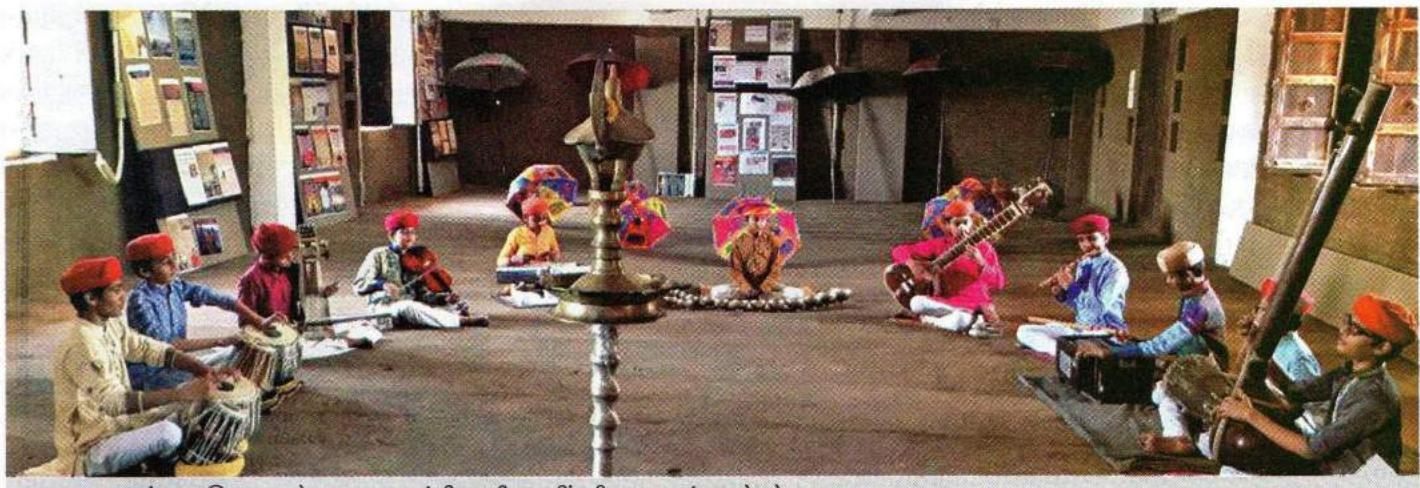
અમે પછી ૧૨ વર્ષ સુધીનાં બાળકોને પ્રવેશ આપીએ છીએ અને ૧૨ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીની પ્રજા પ્રમાણે વિધિધ વિષયોનું શિક્ષણ આપીએ છીએ.

સમાજમાં ગુરુકુલમું મહત્વ તમે કેટલું આંકો છો?

દેશ ફરીથી વિશ્વગુરુ બને તે માટે ગુરુકુલમું શિક્ષણ જરૂરી છે. ગુરુકુલ શિક્ષણ થકી જ વર્તમાનમાં દેશ સામે રહેલા ગરીબી, બેકારી, બીમારી, મોંઘવારી, અનીતિ, અનાચાર, દુચાચાર, વ્યાલિચાર, હિંસા, બળાત્કાર, છૂટાછેડાથી લઈને સંતાનોનું નિરંકુશ થઈ જવું, વ્યસનમાં સપદાઈ જવું જેવી ઘર-ઘરમાં લાગેલી આગો... આ તમામ પ્રજાનું નિરાકરણ એકમાત્ર ગુરુકુલ શિક્ષા પદ્ધતિથી આવી જાય એવું આ શિક્ષણ છે.

વિમલચંદ તલાવટ માત્ર ૧૬ વર્ષનો છે, પરંતુ વૈદિક ગણિતમાં તેણે વિશ્વવિજેતાનો જિતાબ જિત્યો છે. તુખારની પ્રતિભા એ રીતે આંકી શકાય કે રાજ્ય સરની સ્થાનમાં તે ૫૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રથમ આવ્યો, રાષ્ટ્રીય સરની સ્થાનમાં ૪૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓમાં પહેલા નંબરે

સાબરમતી ગુરુકુલમું ૮૦ વિદ્યાર્થીઓને ૧૦૦ શિક્ષકો વિદ્યાભ્યાસ કરાવે છે. ૧૪ વિદ્યા અને ૬૪ કલામાંથી ઘણી અહીં શીખવવામાં આવે છે. તેમને ગુરુકુલમની ૬૦ ગાયોનું દૂધ, ધી આપાય છે

ગુરુકુલમન્દી વિદ્યા અને દુર્દ્રાવદાન કલામંથી ઘણી અહીં શિખવવામાં આવે છે

આવ્યો અને એ જ ક્રમમાં ઇન્ડોનેશિયામાં થયેલી વિશ્વ સ્તરની સ્પર્ધામાં ૧૮ દેશોના ૧૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓને હરાવીને વિશ્વ વિજેતા બન્યો. તુખારે ૭૦ સંવાલોના જવાબ માત્ર ૨.૫૭ મિનિટમાં આપ્યા હતા. તુખારની આ ઉપલબ્ધ પછી રખે એમ માનતા કે તુખાર એકલા ગણિતમાં જ રમમાણ રહેતો હશે. દુર્દ્રાવદાન કલામોંમાં ૨૦ કલામોનું તેને સારુ જ્ઞાન છે. ગુરુકુલમન્દી તે સંગીત, ન્યાયવિદ્યા, જ્યોતિષ, આયુર્વેદ, કુસી, મલખમ, યોગ, જુડો-કરાટેમાં પણ પારંગત છે. હાર્મોનિયમ અને ગાયનમાં તેની વિશેષ દુધિ છે. તુખાર તબલાં અને હાર્મોનિયમ વગાડતો હોય ત્યારે દર્શકો તેની કલા પર વારી જાય છે. આટલી નાની ઉંમરમાં ૨૦થી વધુ કલામાં પારંગત હોવું એ કંઈ જવી તેવી સિદ્ધિ છે? તમે આગળ શું બનવા માંગો છો? સવાલના જવાબમાં તુખાર કહે છે, 'હજુ હું મારા રસ, રુચિને તરાશી રહ્યો છું, હજુ નિર્ણય પર નથી આવ્યો.' સાબરમતી ગુરુકુલમન્દી હરિયાણાના ૧૩ વર્ષાંથી વિદ્યાર્થી મનીખ ચૌહાણ ભલભલાને અંચંબિત કરી મૂકે તેવાં ચિત્રો દોરે છે, માની ન શકાય કે આ એક કિશોરના પેરિન્ટિંગ્સ છે.

આ ગુરુકુલમન્દી મહત્વ કાર્યશૈલીનો શ્રેય

જાય છે સાબરમતી ગુરુકુલમન્દી સ્થાપક, કુલપતિ ઉત્તમભાઈ શાહને. ગુરુકુલમન્દી શિક્ષણમાં એવું તે શું છે કે તમે આધુનિક શિક્ષણને કગાવીને તેને અપનાવવાનું આછ્વાન કરો છો? પ્રેરણના જવાબ ઉત્તમભાઈની જીવન સફરમાંથી મળે છે. ઉત્તમભાઈને નાનપણથી ભજાવવામાં બહુ દુધિ હતી અને તેઓ હંમેશાં ભજાવવામાં પહેલાં નંબરે આવતા. અમેરિકામાં અભ્યાસ કરીને વિશ્વના શ્રેષ્ઠ ડોક્ટર બનવાનું તેમનું સપનું હતું. તેમના પિતાએ તેમને ડોક્ટર બનવાની ના પારી એટલે તેઓ તેમની સાથે વ્યવસાયમાં જોડાયા. ત્યારે તેમણે જોયું કે ભજોલી કોઈ વસ્તુ વ્યવસાયમાં તો કામ લાગી નથી. થયું કે આવું નકામું ભજાવા-ભજાવવાનો શો અથી? અભ્યાસ અને મનોમંથનને અંતે એક પદાર્થ અનેમના મગજમાં બેસી ગયો કે વર્તમાન શિક્ષા ભારતીયોને દેશ્શ્રોહી, સમાજ્દ્રોહી, પરિવાર્દ્રોહી અને સ્વદ્રોહી બનાવવાની શિક્ષા છે. માનવમાંથી પશુ બનાવવાની આ શિક્ષા છે. તેમણે તેમનાં સંતાનોને આ શિક્ષણ નહીં આપવાનું નક્કી કર્યું. પચીસ વર્ષ પહેલાંની આ વાત છે, તે વખતે બીજો કોઈ વિકલ્પ નહોતો. ઉત્તમભાઈ કીમ ગામમાં રહેતા હતા. તેમણે તેમના ૧૦ વર્ષના દીકરાને નવસારીના ચંદ્રશેખર મહારાજના તપોવનમાં

ભજાવા બેસાડ્યો.

ત્યાર બાદ હું હિતરુચિ મહારાજ સાહેબના સંપર્કમાં આવ્યો અને તેમને શિક્ષણ વિશે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, આપણા શાસ્ત્રોમાં ૬૪ કળાઓની વિધિ આપેલી છે અને એ ભજાવવું જોઈએ.' એ પછી ઉત્તમભાઈ કીમ છોડીને અમદાવાદ આવ્યા અને પોતાના અને ભાઈના પરિવારનાં ૧૧ બાળકોને લઈને તેમણે એક નાનકડા ફ્લેટમાં ગુરુકુલમન્દી ચાલુ કર્યું. એ સફળતાના પગલે સુરત, મુંબઈ અને શાહીબાગમાં પાંચ-પાંચ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગ્રાન્ડ નવા ગુરુકુલોનો પ્રારંભ થયો. એક એકર જમીનમાં વર્તમાન ગુરુકુલમન્દી ૮ વર્ષ પહેલાં ૧૩ વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચાલુ કર્યું હતું. આજે ઉત્તમભાઈએ વિશુદ્ધ ગુરુકુલની શિક્ષણ પ્રણાલી દ્વારા વિશ્વસ્તરના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ તૈયાર કર્યા છે. ઉત્તમભાઈએ સ્થાપેલા ગુરુકુલમન્દી અનેક દેશોના વિદ્યાર્થીઓ મેવેશ મેળવવા કરતારમાં ઉભા છે. ગુરુકુલમન્દી ૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓનું વેઈટિંગ લિસ્ટ ચાલે છે. તેમની શિક્ષણ પ્રણાલીનો અભ્યાસ કરવા માટે દેશ-વિદેશના અનેક શિક્ષણશાસીઓ પણ સાબરમતી ગુરુકુલમન્દી પહોંચે છે. ઉજ્જૈનના સંમેલનમાં ગુરુકુલમન્દી વિદ્યાર્થીઓની મેધાવી પ્રતિભા જોઈને બર્મા, ભ્યાનમાર, નેપાળ, ભુતાનના ૨૨ પ્રતિનિધિઓ આ સંસ્થાનો સઘન અભ્યાસ કરવા ગુરુકુલમન્દી ૪ દિવસ રોકાયા હતા. ઉત્તમભાઈ કહે છે, 'આપણા સંતાનોને આહાર, વિહાર, શાસ્ત્ર, સંગીત, આયુર્વેદ સહિતની તમામ વિદ્યામાં પારંગત.

ગુરુકુલમન્દી વિદ્યાર્થી વિમલચંદ તલાવટ માત્ર ૧૬ વર્ષનો છે, પરંતુ વૈદિક ગણિતમાં તેણે વિશ્વવિજેતાનો જિતાબ જિત્યો છે. રાજ્ય સ્તરની સ્પર્ધામાં તે ૫૩૦૦ વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રથમ આવ્યો હતો

કરવા માટે આપણે ગુરુકુલ પરંપરાના શરણે આવવું જ પડશે. આ પરંપરાને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાનો સમય આવી ગયો છે. દેશમાં વધી રહેલા અપરાધ અને જાતિવાદથી દેશને મુક્ત કરાવવા માટે શિક્ષણ પ્રણાલી બદલવી પડશે, ગુરુકુલ શિક્ષણ પદ્ધતિ લાગુ પાડવી પડશે.' ઉત્તમભાઈ માને છે કે શિક્ષાથી જ સુરાજ્ય લાવી શકાશે. ભારતને ગરીબી અને મોંઘવારી, બેકારી અને બીમારી, ભય અને ભષણાચાર, વ્યસન અને પ્રદૂષણ, વ્યભિચાર અને બળાત્કાર, હિસા અને વ્યાજ મુક્ત બનાવીને શ્રેષ્ઠ ભારત બનાવવું હોય તો મેટોલે શિક્ષણ છોડીને ગુરુકુલમું શિક્ષણ અપનાવવું પડશે.

સાબરમતી ગુરુકુલમુંમાં ભષણવવામાં આવતી કલાઓ અને વિષયોમાં ગણિત, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ, ધર્મશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર, અર્થ શાસ્ત્ર, ન્યાય શાસ્ત્ર, નીતિ શાસ્ત્ર, પદાર્થ વિજ્ઞાન, શિલ્પ શાસ્ત્ર, વનસ્પતિ શાસ્ત્ર, રન્ન શાસ્ત્ર, ભૂગર્ભ જળ વિદ્યા, તંત્ર શાસ્ત્ર, મંત્ર શાસ્ત્ર, યંત્ર શાસ્ત્ર, ધારુ શાસ્ત્ર, શિલ્પ શાસ્ત્ર, વાસ્તુ શાસ્ત્ર, સંગીત કલા, અભિનય કલા, ચિત્રકલા, હસ્તલેખન કલા, પાક્કલા, એકાઉન્ટ, વૈટિક ગણિત, પરા મેધા (મીડ બ્રેન), પર્સનાલિટી ટેવલપમેન્ટ, મેનેજમેન્ટ, લીડરશિપ, યોગાભ્યાસ, એક્યુપ્રેશર જ્ઞાન, હિતિહાસ, ભૂગોળ, મલખમ, કરાટે, માર્શલ આર્ટ, લાઠી, કુસ્તી, જૂડો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ગુરુકુલમુંમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓમાં કેટલાક તો હિટાલી, સિંગાપોર, ફુબર્દ અને નેપાળથી પણ આવ્યા છે. વર્તમાનમાં સાબરમતી ગુરુકુલમુંમાંથી પ્રેરણ લઈને જોધપુર, કણેરી, બેંગલુરુ, શિરસા, શિરોહી, ચેનાઈ, રાજીપીપળા જેવા સ્થળોએ આવા ગુરુકુલોનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો છે. મોરબીમાં સવા સો એકરમાં ગુરુકુલ ચાલુ થઈ રહ્યું છે. ભારતનું શિક્ષણ આવું હોવું જોઈએ, તેવું હોવું જોઈએ, ધણા લોકોએ ધણું લખ્યું, સાંભળ્યું, પરંતુ વ્યવહારિક, પ્રાયોગિક રૂપમાં સમાજ સમક્ષ પ્રસ્તુત આ અદ્ભુત ગુરુકુલમું

મોરેશિયસ, સાઉથ આફિકા, વેસ્ટ ઇન્ડિઝ, ટ્રિનિદાદમાંથી ગુરુકુલ ખોલવાની માગ છે. દુનિયામાં કરીથી ગુરુકુલ શિક્ષણની મુખ્ય ધારા બનવાની સંભાવનાઓ જોવાઈ રહી છે

મુકુલ કાનિટકર, સંગઠન મંત્રી
ભારતીય શિક્ષણ મંડળ

પ્રાચીન ગુરુકુલ શિક્ષણનું મોડલ બની રહ્યું છે. આ ગુરુકુલમુની પ્રગતિ વિશે વાત કરતાં ઉત્તમભાઈ કહે છે, 'બાળકોને ભષણવતી વખતે શાસ્ત્રો અને કલાઓનો મેળે પણ અભ્યાસ કર્યો અને ત્યારે મને થયું કે આ શિક્ષણ તો અભૂતપૂર્વ છે. મને ખાતરી હતી એટલે તે વખતે હું વિદ્યાર્થીઓને કહેતો કે તમે સારી રીતે ભણીને તૈયાર થાવ, તમને જોઈને આખી દુનિયાની શિક્ષણ પદ્ધતિ બદલાશે, મારા બે ફ્લેટમાં ૩૦ વિદ્યાર્થીઓનું નિઃશુલ્ક ગુરુકુલ ચાલુ થયું. એક ફ્લેટમાં રહેવાનું અને બીજામાં ભણવાનું. હું શરૂઆતનાં છ વર્ષ સુધી પ્રસિદ્ધિથી દૂર રહ્યો છું. મેં કોઈને મુલાકાત નહોતી આપી. મારે બહાર આવતા પહેલાં બાળકોને તૈયાર કરીને વૈકલ્પિક શિક્ષણનું મોડલ ૨૯ કરવું હતું. છ વર્ષ પછી અમારા બાળકોને દેશ-દુનિયા સામે મુક્યા. અમે પ્રસિદ્ધ માટે એક રૂપિયો પણ બચ્યો નથી. રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘે આગામી દસ વર્ષમાં દેશનાં દરેક ગામમાં ગુરુકુલ બનાવવાની વાત કરી છે. કાનિટકરે આચાર્યોની ત્રણ તાલીમ શિબિર સાબરમતી ગુરુકુલમુંમાં કરી છે.'

ઉત્તમભાઈ આધુનિક શિક્ષણને એમ કહીને પડકરે છે કે દેશના સૌથી સાધારણ બાળકોને પસંદ કરવામાં આવે અને ૧૦-૧૦ના સમૂહ

બનાવીને તેને હાવર્ડ, કેમ્બ્રિજ જેવા દુનિયાના ૧૦ સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાલયોમાં મોકલી દેવામાં આવે. ૧૦ વિદ્યાર્થીઓ મને પણ આપવામાં આવે. વર્ષના અંતે જો મારા ગુરુકુલમુનાં બાળકો સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્યાલયોના વિદ્યાર્થીઓની સરખામણીએ અનેક ગણા વધુ મેધાવી ન નીકળે તો મારું સર કલમ કરી દેવામાં આવે. પંજાબ કેસરી સમાચારપત્રમાં વિનિત નારાયણના લેખમાં આ ચેલેન્જ છ્યાઈ છે.

નવાં ગુરુકુલો માટે સૌથી મોટો પડકાર કુશણ અને ગુરુકુલ પરંપરાને અનુરૂપ શિક્ષકો મેળવવાનો છે. અત્યારે જોધપુર, કનેરી પીઠ, ચેનાઈ વગેરે નવાં ગુરુકુલો થયાં તેમાં અહીંથી શિક્ષકોને તૈયાર કરીને મોકલવામાં આવ્યા છે. ઉત્તમભાઈ કહે છે, 'જેમને નવાં ગુરુકુલો ખોલવા હોય તેમને અહીં અભ્યાસ માટે થોડા દિવસ નિઃશુલ્ક રોકાવાની સગવડતા આપીએ છીએ. અત્યારે ૧૦૦ જેટલાં ગુરુકુલો નિમાણની પ્રક્રિયામાં છે.'

ગુરુકુલનાં કેટલાંક ચ્યામ્પારિક પરિણામો વિશે વાત કરતાં ઉત્તમભાઈ કહે છે, 'અમારા નવ વર્ષના અનુભવમાં અમે જોયું છે કે માનસિક રીતે નભળા અને સાઈકિક છોકરાઓ વગર દવાએ સારા થઈ ગયા છે. એક વિદ્યાર્થી જૈનસંઘના ટોચના આગેવાનના પુત્રને અંગ્રેજ શાળામાંથી કાઢી મુક્યો હતો. તે ભારે ગુસ્સાવાળો હતો. શિક્ષક સહિત અન્ય વિદ્યાર્થીઓની બોચી પકડી લે, બટકા ભરી લે. તેની મનોચિકિત્સકની મહિને ૫૦૦૦ રૂપિયાની દવા ચાલતી હતી. તેના પિતા બાળકને લઈને અહીં આવ્યા અને મને કહે કે મારો દીકરો બણે નહીં તો ચાલશે, એનો સ્વભાવ સુધારી આપો. અમે બધી દવાઓ છોડાવી દીધી. અહીં તેના સ્વભાવમાં ૧૫ દિવસમાં ૫૦ ટકા અને મહિનામાં ૮૦ ટકા સુધારો થયો. આજે તો એ વિદ્યાર્થી બધા વિષયોમાં ટોપર છે. આવા તો ઘણા દાખલા છે. કણા છોકરાનો રંગ બદલાઈને ગોરો થઈ જાય. બેઠોળ બાળક સુદોળ થઈ જાય. આવા ઘણા ચ્યામ્પાર આ પરિસરમાં બન્યા છે. આ ગુરુકુલનાં દરેક બાળક સુદોળ, તેજસ્વી દેખાશે. અહીં જે બાળકના ચહેરા ઉપર તેજ ન દેખાય તો સમજવું કે તે નવો આવ્યો છે. અહીંના વિદ્યાર્થીઓના ચહેરા ઉપર દેખાતું તેજ દુનિયાની કોઈ શાળામાં ભાગ્યે જ જોઈ

સાબરમતી ગુરુકુલમુંમાંથી પ્રેરણ લઈને જોધપુર, કણેરી, બેંગલુરુ, શિરસા, શિરોહી, ચેનાઈ, રાજીપીપળામાં ગુરુકુલોનો પ્રારંભ થઈ રહ્યું છે. મોરબીમાં સવા સો એકરમાં ગુરુકુલ શરીર થઈ રહ્યું છે.

ગુરુકુલમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકોએ બનાવેલી અદ્ભુત રંગોળી મન મોહી લે તેવી છે

શકે. ગણિતની સ્પર્ધામાં વિશ્વ ચેમ્પિયન બનેલા વિદ્યાર્થી ગુરુકુલમાં આવે ત્રણ જ વર્ષ થયાં હતાં.' અલબાતા, આમ ગુરુકુલમના વિશુદ્ધ ખાનપાન થકી જ શક્ય બચ્યું છે.

ગુરુકુલમાં ૧ લાખ લિટરનો ભૂગર્ભ ટાંકો છે જેમાં વરસાદના પાણીનો સંગ્રહ કરીને તેને આખું વર્ષ માટે પીવાના પાણી તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે. કુલ ૨૭ નક્ષત્રો છે અને એક નક્ષત્રમાં સૂર્ય ૧૩ દિવસ રહે છે. ચોમાસામાં દરેક નક્ષત્રમાં પાણીનો ગુણધર્મ અલગ હોય છે. ચોમાસાના ચાર મહિના વરસાદ પડે તે ચારેય મહિનામાં તેરન્તેર દિવસે નક્ષત્ર બદલાય એ દરેક નક્ષત્રના પાણીનો ગુણધર્મ અલગ છે. જેમ કે આશ્લેષા નક્ષત્રનું પાણી એરી ગણાય છે. તે પીવાય નહીં. આ નક્ષત્ર વધારે વરસે તો તે પાણીથી ખેતીમાં પણ નુકસાન થાય છે. પાક ન થાય અને રોગચાળો ફેલાય છે. આશ્લેષા પછી મધ્ય નક્ષત્ર આવે છે. મધ્ય નક્ષત્રનું વરસાદનું પાણી અમૃત તુલ્ય ગણાય છે. ૧૨ વરસ સુધી આ પાણીમાં કોઈ જીવાત ન પડે. શરીરનાં આંતરડાં, શરીર એકદમ સાફ કરી નાખે છે. ગુરુકુલમના ભૂગર્ભ ટાંકામાં મધ્ય નક્ષત્રનું પાણી ભરવામાં આવે છે. આયુર્વેદના

હરિતસંહિતા ગ્રંથમાં ઉદ્ધ પ્રકારના પાણીનું વર્ણન છે. તેમાં ગ્રંથમ કમનું પાણી અંતરિક્ષ જળ એટલે કે વરસાદનું જીલેલું પાણી કહું છે. ગુરુકુલમનું અપનાવેલી ખાનપાનની રીતો તમે કેવી રીતે અને ક્યાંથી અપનાવી? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા ઉત્તમભાઈ કહે છે, 'મારા ઘરે શિક્ષણ ચાલુ કર્યું ત્યારે આયુર્વેદમાં ખાનપાનને લગતા વિષયોની જેમ-જેમ સમજ આવતી ગઈ તેમ તેને અમે અપનાવતા ગયા. મહિનગરના વિદ્ધાન વૈદ્ય ભાસ્કરભાઈ હાર્ડિકર પાસેથી પણ ખાનપાનને લગતી કેટલીક સમજ મને મળી હતી. જેમકે ખોરાકમાં તલનું તેલ વાપરવું. જેમકે ગેસની રસોઈ કાચી ગણાય, એ અજીર્ણ કરે, અનાથી હદયની બીમારી થાય. બીપી વધે. ચૂલાની રસોઈ સુપાચ્ય હોય. અજીર્ણ ન થાય. અજીર્ણ ન થાય એટલે કોઈ રોગ જ ન થાય.'

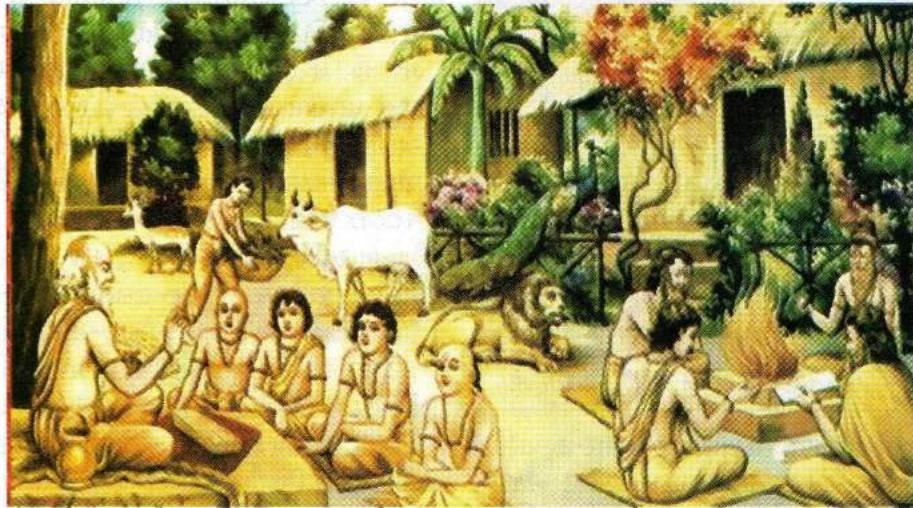
ભારતીય શિક્ષા શરીર, મન અને આત્મા ત્રણેયને સુખ આપનારી છે. મેકોલે શિક્ષણ શરીર, મન અને આત્મા ગર્ણેયને દુઃખ આપનાર શિક્ષા છે. એ માણસને નાસ્તિક બનાવનારી શિક્ષા છે. શાળાઓમાં અને ઘરે બાળકોને ભાગવાનું ટોર્ચરિંગ થાય છે, તેને રમવા મળતું નથી એટલે તે ચીરિયું બની જાય

ભારતીય શિક્ષા શરીર, મન અને આત્મા ત્રણેયને સુખ આપનારી છે. મેકોલે શિક્ષણ શરીર, મન અને આત્મા ત્રણેયને દુઃખ આપનાર શિક્ષા છે. એ માણસને નાસ્તિક બનાવનારી શિક્ષા છે

છે. અહીં બાળકો માટેની આચારસંહિતા એવી રીતે ગોઠવાયેલી છે કે તે શિસ્ત, અનુશાસન, જ્ઞાન, રમતગમત, યોગાસન બધું જ શીખે છે. આ વિષયો ભાગવાથી મન શાંત થાય છે, ઓર્ગનિક ખોરાક આપતા શરીર સૌધવ મળે છે. શરીર, મન તંદુરસ્ત રહેતાં આગળ જતાં શાખાભ્યાસથી તે આત્માના સુખ તરફ આગળ વધે છે. અહીં ૨૦૦ જેટલી દેશી રમતો રમાદવામાં આવે છે. ગુરુકુલમનું પાસે ૧૦૦૦ જેટલી દેશી રમતોની યાદી છે.

ભારતીય શિક્ષણ મંડળ ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલી વિશે ગમે તેવું મહત્વાકાંક્ષી આયોજન વિચારાનું હોય તો પણ હજુ આ ખ્યાલ ધણો નુટીપૂર્ણ છે અને વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીનો વિકલ્પ બની શકે તેમ નથી. ગુરુકુલના નામથી આપણા દિમાગમાં જે પ્રાચીન શિક્ષણ પ્રણાલીનું ચિત્ર ઉપસે છે એ પ્રકારના ગુરુકુલ મોડેલ તૈયાર કરવાની વાત નથી એ સ્વીકારીએ તો પણ આજે અસ્તિત્વ ધરાવતી શિક્ષણ પ્રણાલી સામે ગમે તેટલો તિરસ્કાર કે અણગમો હોવા છીતાં તેની અનેક સારી બાબતોને સ્વીકારવાનો અને તેને ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલીમાં સ્વીકારવાનો અભિગમ રાખીને ચાલવું પડશે. જૂનું એટલું બધું સાંદું જ હતું એમ માનીને ચાલી શકાશે નહીં. તમામ પ્રણાલી અને વ્યવસ્થામાં સમયાંતરે વિકૃતિ આવતી હોય છે. વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલી પણ સતત પરિવર્તનશીલ બની રહી છે અને આજના સ્વરૂપને પામી છે. આજે પણ તેમાં સુધાર થતા રહે છે. ગુરુકુલ શિક્ષણ પદ્ધતિમાં પ્રાચીન અને અવચીનનો સમન્વય થાય એ જોવાની સાથોસાથ તેને વિશ્વસનીય અને આજના સમયના સ્પર્ધાત્મક માહોલ સાથે સુમેળ સાધી શકે એવી બનાવવી પડશે. તો જ તેની સ્વીકાર્યતા વધશે અને સફળ બનશે. સાથોસાથ ગુરુકુલ પ્રણાલીના દષ્ટાઓએ તેને અનુરૂપ આચાર્યો, શિક્ષકોનું માળખું, તેમની તાલીમ-અભ્યાસની વ્યવસ્થા ઉપરાંત તેમની આર્થિક સુખાકારીની ચિંતા પણ કરવી પડશે. કેમકે આ નવી શિક્ષણ પ્રણાલીમાં પણ પ્રતિભા સંપન્ન લોકોની જરૂર પડવાની અને પ્રતિભાઓને સસ્તામાં સુલભ બનાવી લાંબો સમય ચલાવી નહીં શકાય. આદર્શની વાતો કરીને શોખણયુક્ત મોડેલ નિર્માણ કરવાથી બચવા જેવું છે. ■

-અને એક દાઢિકોણ ગૃહ ગુરુકુલનો...

સંસ્કૃત અને વેદોના વિદ્વાન તેમજ વૈદિક શિક્ષણના આચાર્ય પોતાના ધરે ગૃહ ગુરુકુલની સ્થાપના કરે છે. તેમાં ૮ વર્ષની ઉપરની વર્યનાં બાળકો અહીં શિક્ષણ મેળવે છે. એક આચાર્યના ધરે ચારથી પાંચ બટુક રહે છે. આચાર્યનાં બાળકો તેમના ગુરુભાઈ કે ગુરુભાઈ ગણાય છે. ગૃહ ગુરુકુલમાં તેમને પારંપરિક શિક્ષણ જેમ કે વેદ પાઠ, વૈદિક ગણિત, વ્યાયામ, નદી, જળ, જંગલ, પર્વત, સમુદ્ર વગેરે પાંચ તત્ત્વોનું મહાય સમજાવવામાં આવે છે. પારિવારિક અને સામાજિક જવાબદારીઓનું શિક્ષણ પણ અપાય છે. બાળકને સરકારી શાળામાં પણ દાખલ કરાવી દેવામાં આવે છે જ્યાં તે અન્ય વિષયોનો અભ્યાસ કરે છે. એક બાળક ૧૨થી ૧૭ વર્ષ સુધી ગૃહ ગુરુકુલમાં રહે છે અને ત્યાર બાદ પોતાના પરિવારમાં પાછો આવી જાય છે. આ દરમિયાન કોઈ ડોક્ટર કે ઈજનેર બની જાય કે સરકારી નોકરીમાં લાગી જાય તો ગુરુકુળમાંથી તેમને વિદાય આપવામાં આવે છે.

ભારતીય શિક્ષણ મંડળના ગુરુકુલ પ્રકલ્પના ઉપાધ્યક્ષ દીપક કોઈરાલા કહે છે, 'શાળાઓમાં બાળકો માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન મેળવે છે જ્યારે ગુરુકુલમાં બાળકો વ્યવહારિક અને દેશ, સમાજ તેમજ પરિવારની જવાબદારીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.' એક જ આચાર્ય બાળકોને વિજ્ઞાન, સમાજશાસ્ત્ર, કલા, રાજનીતિશાસ્ત્ર વગેરે બધા વિષયો ભણાવી શકે? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભારતીય શિક્ષણ મંડળના સંગઠન મંત્રી મુકુલ કાનિટકરનું કહેવું છે કે, 'ગૃહ ગુરુકુલોમાં બીજા ગૃહ ગુરુકુલોના આચાર્યનું આવવા-જવાનું થાય છે. તેઓ પોતાના અધિકાર હેઠળના વિષયોને ત્યાં ભણાવે છે. સાથે બાળકોને વિવિધ વિષયોમાં પ્રવીણ બનાવવા માટે એક ગુરુકુલથી બીજા ગુરુકુલમાં મોકલવામાં આવે છે.' ચાર-પાંચ આવાસીય વિદ્યાર્થીઓનો ખર્ચ આચાર્ય ક્યાંથી મેળવે છે? કાનિટકર કહે છે, 'ગૃહ ગુરુકુલ કે ગુરુકુલ સરકારી મદદ નથી મેળવતા. સમાજના જ સક્રમ વર્ત આર્થિક તેમજ અન્ય મદદ કરે છે.'

ગુરુકુલ કે ગૃહ ગુરુકુલને સર્વસ્વીકૃત બનાવવાનો સંધ્ય પ્રયાસ કરે છે, પણ તે એટલું સહેલું નથી. છોકરાઓના પ્રવેશનું તો સમજ્યા, પણ કન્યાઓને લઈને સ્થિતિ સ્યાષ નથી. ગૃહ ગુરુકુલમાં કન્યાને એડ્રિમિશન નહીં અપાવી શકાય તો સંઘનો વિચાર અધ્યક્ષો ગણાશે. કાનિટકરનું કહેવું છે કે, ગુરુકુલમાં કન્યા પ્રવેશની મનાઈ નથી, પણ એ માટે લોકોને તૈયાર કરવા પડશે. લોકોની કન્યાને ગૃહ ગુરુકુલમાં મોકલવાની અસહજતા દૂર કરવાની દિશામાં મંથન થઈ રહ્યું છે.

એક વિકલ્પ એવો છે કે મહિલા આચાર્યની સંખ્યા વધારવામાં આવે, સંમેલનમાં આ પ્રસ્તાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. ગૃહ ગુરુકુલમાં કન્યાના પ્રવેશ જેટલો જ જટિલ મુદ્દો

જાતિગત બાબતોનો પણ છે. મોટા ભાગે ગૃહ ગુરુકુલ કે ગુરુકુલમાં પ્રવેશ યજ્ઞોપવિત બાદ જ આપવામાં આવે છે. પછાત વર્ગો અને દલિતોને યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર આપવામાં આવતા નથી. આ સમાજનાં બાળકોના ગુરુકુલ પ્રવેશનું શું? ગુરુકુલ પ્રકલ્પ સાથે જોડાયેલા લોકોનો દાવો છે કે વર્તમાન ગુરુકુલ અને ગૃહ ગુરુકુલમાં આવો કોઈ પ્રતિબંધ નથી. બાળકને ગૃહ ગુરુકુલમાં દાખલ કરાવવા માંગતા વાલીઓની ઈશ્ય હોય કે તેમના બાળકના યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર થાય તો આચાર્ય ખુદ યજ્ઞોપવિત સંસ્કાર કરશે.

આ બધી જટિલ સમસ્યાઓનું સમાધાન થાય તો પણ સૌથી મોટો પડકાર ગુરુકુલો અને ગૃહ ગુરુકુલોની માન્યતાનો છે. અહીં ભાષતા વિદ્યાર્થીઓને ડિગ્રી કોષ્ટ આપશે અને તેની માન્યતા ક્યાંથી મળશે? કાનિટકર કહે છે, 'હાલ તો આ સવાલનો અમારી પાસે પણ કોઈ જવાબ નથી. તેનો નક્કર ઉકેલ આવે તેની અમે કોશિશ કરી રહ્યા છીએ.'

એક અભિપ્રાય એવો પણ છે કે બધાં ગૃહ ગુરુકુલો અને ગુરુકુલોની જે-તે રાજ્ય અને જિલ્લાના ગુરુકુલો સાથે નોંધકી થાય અને તેને મહર્ષિ સાંદીપનિ રાષ્ટ્રીય વેદ વિદ્યા પઠ પ્રતિજ્ઞાન માન્યતા આપે. વિદ્યાપીઠ તરફથી દસમાં, બારમાં અને સ્નાતકનું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે તેને સરકારી શાળાઓ અને વિશ્વ વિદ્યાલયોની ડિગ્રી સમક્ષ ગણવામાં આવે.

અહીં આચાર્યની એક મોટી ચિંતા એ છે કે વૈદિક શિક્ષણ સમયાનુકૂળ નથી. ટેક્નોલોજીના વિકાસને કારણે વૈદિક શિક્ષણનાં અમુક પાસાં હવે ઉપયોગી નથી રહ્યાં. કેટલાંક વૈજ્ઞાનિક પાસાં અંગે વૈદિક શિક્ષણ મૌન છે. તેને કેવી રીતે દૂર કરવામાં આવે અને પાઠ્યકમમાં નવા વિષયો અને શોધનોને સમાવવામાં આવે તે હજુ નક્કી નથી. ગુરુકુલો આ સમસ્યાનો ઉકેલ નહીં મેળવે ત્યાં સુધી ગુરુકુલ શિક્ષણ પ્રણાલી અંગેનો એ ભ્રમ દૂર નહીં થાય કે તેમાં માત્ર સંસ્કૃત અને વેદ જ ભણાવવામાં આવે છે. ■